

erkölcsi természetű érvelés, amelyet a gondolatkísérlettől függetlenül is be lehet mutatni. Legfőbb eleme az az elgondolás, hogy a jövedelem és lehetőség elosztását nem lehet olyan tényezőkre alapozni, amelyek erkölcsi szempontból önkényesek.

Az erkölcsi értelemben vett önkényességből adódó gondolatmenet

Rawls ezt a gondolatmenetet úgy mutatja be, hogy összehasonlítja az igazságossággal kapcsolatos elméleteket, a feudális arisztokráciával kezdve. Manapság senki nem veszi védelmébe a feudális arisztokrácia igazságosságkonceptióját vagy a kasztrendszereket. Ezek a rendszerek igazságtalanok, állapítja meg Rawls, mert a jövedelmet, a vagyont, a lehetőségeket és a hatalmat azon véletlen tényező alapján osztják el, hogy születünk. Ha nemesi családba születünk, olyan jogokkal és hatalommal rendelkezünk, amelyekkel a jobbágycsaládba születettek nem rendelkeznek. Ám az, hogy hova születünk, független tőlünk. Így aztán igazságtalan valakinek az életkilátásait egy ilyen önkényes tényre alapozni.

A piacgazdaságok korrigálják ezt az önkényességet, legalábbis bizonyos fokig. Teret nyitnak a megfelelő tehetséggel rendelkezők számára, és megteremtik az egyenlőséget a törvény előtt. Minden állampolgárnak egyformán biztosítják az alapvető szabadságjogokat, a jövedelem és a vagyon elosztását pedig a szabadpiacra bízák. Ez a rendszer – szabadpiac a lehetőségek formális egyenlősége mellett – megfelel az igazságosságról vallott libertáriánus nézeteknek. Ez jelentős előrelépés a feudális és kasztrendszereken alapuló társadalmakhoz képest, mivel elutasítja a születés alapján létrejövő rögzített hierarchiát. Jogi értelemben mindenki számára lehetővé teszi, hogy igyekezzon és versenyezzen. A gyakorlatban azonban a lehetőségek korántsem egyenlők.

Akit a családja támogat, és jó oktatásban részesül, nyilvánvalóan előnyben van azokkal szemben, akiknek ez nem adatik meg. Az, hogy a versenyzést mindenki számára lehetővé tesszük, jó dolog. Ám ha

a versenyzők különböző startvonalakról indulnak, ki előbből, ki hátrábból, akkor a verseny aligha lehet tisztességes. Ezért Rawls álláspontja szerint a jövedelem és a vagyon elosztása, amely a szabadpiacon a lehetőségek formális egyenlősége mellett alakul ki, nem tekinthető igazságosnak. A libertáriánus rendszer legnyilvánvalóbb igazságtalansága az, hogy „megengedi ezeknek az erkölcsi szempontból olyannyira önkényes tényezőknek az elosztásbeli részesedésekre gyakorolt torzító hatását.”¹¹

E méltánytalanság kiküszöbölésének egyik módja, hogy korrigáljuk a társadalmi és gazdasági hátrányokat. Egy tisztességes meritokrácia (érdemeken alapuló rendszer) ezt azzal kíséri meg, hogy túlmegy a pusztán formális egyenlőségen a lehetőségek terén. Eltávolítja az akadályokat a teljesítmény útjából azáltal, hogy egyenlő lehetőségeket biztosít az oktatás terén, aminek révén a szegény családok gyermekei egyforma bázison versenyezhetnek a kiváltságos háttérrel rendelkezőkkel. Felállít Head Start- (Villámrajt) programokat (a társadalmi különbségek csökkentését célzó kormányzati programok az Egyesült Államokban az oktatás és egészségügy terén – *a fordító megjegyzése*), iskolai étkeztetési és egészségügyi programokat, oktatási és szakképzési programokat; bármit, aminek a révén biztosítható, hogy mindenki – osztály- és családi háttértől függetlenül – ugyanabból a pozícióból induljon. A meritokrata felfogás értelmében a szabadpiac működése révén kialakuló jövedelem- és vagyoneelosztás igazságos, de csak akkor, ha mindenki egyforma lehetőséget kap képességei kifejlesztésére. Csak ha valamennyi ember ugyanabból a pozícióból startol, mondhatjuk, hogy a verseny győztesei megérdemlik a jutalmukat.

Rawls úgy véli, hogy a meritokrata koncepció korrigál bizonyos erkölcsi szempontból önkényes előnyöket, de mégsem tekinthető teljes mértékben igazságosnak. Még ha sikerül is mindenkit ugyanabba a pozícióba felhozni, többé-kevésbé könnyen megjósolható, ki fogja a versenyt megnyerni: a leggyorsabb futó. Ám az, hogy ki a leggyorsabb, korántsem kizárólag rajtunk múlik. Ugyanúgy függ erkölcsi értelemben más tényezőktől, mint ahogy a tehetsős családi háttér is.

Minta példány!

A meritokrata rendszer „először még ha működése során egyre inkább megszünteti is a társadalmi esetlegességek hatását – írja Rawls –, azt azért továbbra is megengedi, hogy a képességek és adottságok természetes megoszlása határozza meg a vagyon és a jövedelem eloszlását”.¹²

Ha Rawlsnak igaza van, még az egyenlő oktatási lehetőségeket biztosító társadalomban működő piacgazdaság sem eredményezi a javak és a vagyon igazságos elosztását. Az ok: a „természet vak-szerencséje dönt az elosztásbeli részesedések terén, s ez az eredmény erkölcsi szempontból önkényes. A jövedelem és a vagyon megoszlását semmivel sem indokoltabb a természetes javak megoszlására bízni, mint a történelmi és társadalmi szerencsére.”¹³

Rawls arra a következtetésre jut, hogy az igazságosság meritokrata koncepciója ugyanazon okból hibás (bár kisebb mértékben), mint a libertáriánus koncepció; mind a kettő erkölcsi szempontból önkényes tényezőkre alapozza az elosztást. „Mivel, ha az elosztásbeli részesedés meghatározása során igyekszünk kiküszöbölni a társadalmi esetlegességek vagy a természeti véletlenek hatását, akkor némi gondolkodás után kénytelenek leszünk belátni, hogy a másik hatásaiba sem nyugodhatunk bele. Erkölcsi szempontból mindkettő egyformán önkényesnek látszik.”¹⁴

Ha felismerjük azt az erkölcsi értelemben vett önkényességet, amely beszenyezi mind a libertáriánus, mind a meritokrata igazságosságkonceptiót, mondja Rawls, akkor tovább kell lépniünk egy olyan koncepció irányába, amely e kettőnél inkább épít az egyenlőségre. De milyen legyen ez a koncepció? Egy dolog kiküszöbölni az egyenlőtlenséget az oktatási lehetőségek terén, és egy egészen más dolog ugyanezt tenni a természetes adottságok terén. Ha zavar bennünket, hogy egyes futók gyorsabbak, mint mások, tegyünk a cipőjükbe ólmot? Az egalitáriánizmus néhány bírálója szerint a meritokratikus piacgazdaság egyetlen alternatívája, ha úgy egyenlítjük ki a különbségeket, hogy a tehetségesekre hátrányt kényszerítünk.

Az egalitáriánus rémálom

Kurt Vonnegut *Harrison Bergeron* című elbeszélése ezt az aggodalmat megfogalmazva szörnyű jövőt vetít elénk. „A 2081. évben történt, amikor már mindenki végleg egyenlővé vált. (...) Senki se volt eszesebb, mint bárki más. Senki se volt jobb külsejű, mint bárki más. Senki se volt erősebb vagy gyorsabb, mint bárki más.” Ezt a mindenre kiterjedő egyenlőséget az Egyesült Államok Esélykiegyenlítési Minisztériumának ügynökei biztosították. Azok az állampolgárok, akik az átlagnál intelligensebbeknek bizonyultak, kötelesek voltak mentális hendikep rádiókat viselni a fülükön, amely nagyjából minden húsz másodpercben éles zajt bocsátott ki, nehogy az eszükkel „tisztességtelen előnyhöz jussanak”.¹⁵

A 14 éves Harrison Bergeron szokatlanul okos, jóképű és tehetséges fiú volt, így neki mindenkinél nehezebb hendikeppel kellett élni. A kis fülre szerelhető rádió helyett „óriási fejhallgatót viselt, szemüvegében pedig vastag, hullámos lencsét”. Csinos küllemét elrejtendő, Harrisont kötelezték, hogy „hordjon egy piros gumilabdát az orrán, borotváltassa le a szemöldökét, és egyenletes, fehér fogai közül néhányra tegyen csorba fogként ható fekete koronát”. Fizikai erejét ellensúlyozandó, nehéz fémhulladékot kellett cipelnie. „Az élet versenyében háromszáz fontot cipelt.”¹⁶

Egy szép napon az egalitáriánus zsarnokság ellen hősiezen felázadva Harrison megszabadul hendikepeitől. Nem akarom lelőni a poént azzal, hogy elmesélem a történet végét. Ennyi is elég ahhoz, hogy lássuk; Vonnegut története személetesen illusztrálja az ismerős kifogásokat az egalitáriánus igazságosságfogással szemben.

Rawls igazságosságkonceptióját azonban nem érheti ez a bíráló. Rawls bebizonyítja, hogy a teljes egyenlőség nem az egyetlen alternatíva a meritokratikus piacgazdasággal szemben. Alternatívája, amit a társadalmi különbségek elvének nevez, úgy korrigálja a tehetség- és a képességbeli eltéréseket, hogy nem sújtja hendikeppel a tehetségeket. Hogyan éri el ezt? Bátorítsuk a tehetségeket, hogy fejlesszék és alkalmazzák képességeiket, de tegyük világossá, hogy a jutalom,

amelyben ezért részesülnek, a közösség egészét illeti. Nem kell hendikeppel sújtani a leggyorsabb futókat; fussanak és érjenek el nagy-szerű eredményeket. Pusztán tegyük világossá a legelején, hogy a díj, amit kapnak, nem csak az övék, meg kell osztaniuk másokkal, akik nem rendelkeznek ilyen képességekkel.

Bár a társadalmi különbségek elve nem követeli meg a jövedelem és a vagyon egyenlő elosztását, alapvető gondolata az egyenlőség erőteljes, sőt inspiráló víziója:

„A társadalmi különbségek elve csakugyan azt jelenti, hogy meg-egyezzünk, a természeti adottságok megoszlását közvagyonnak tekint-jük, és osztozunk az ezekből fakadó előnyökben, akárhogyan ala-kuljanak is. Mindegy, hogy kiknek kedvezett a természet, csak úgy húzhatnak hasznát jó szerencsájukból, ha ez javít azoknak a hely-zetén, akiket vesztessé tett. A természeti előnyökkel rendelkezők nem azért jutnak előnyökhöz, mert jobbak az adottságaik, hanem csak azért, hogy képzési és oktatási költségeik biztosítva legyenek, és adottságaikkal élve segíthessenek a kevésbé szerencséseken. A jobb természet adta képességeket, a kedvezőbb rajtot a társadalomban senki sem érdemli meg. Ebből azonban nem következik, hogy el kell tüntetnünk e különbségeket. Kezelhetjük ezeket másképpen is. A tár-sadalom alapszerkezetének alakításával elérhetjük, hogy ezek az eset-legességek a legkevésbé szerencsések javát szolgálják.”¹⁷

Vegyük akkor szemügyre az igazságos elosztásra vonatkozó négy versengő elméletet:

1. Feudális vagy kasztrendszer – születésen alapuló rögzített hierarchia.
2. Libertariánus: szabadpiac formálisan egyenlő lehetőségek mellett.
3. Meritokratikus: szabadpiac a lehetőségek tisztességes eszközökkel biztosított egyenlősége mellett.
4. Egalitariánus: Rawls-féle társadalmi különbségek elve.

Rawls érvelése szerint az első három elmélet az elosztást erkölcsi szempontból önkényes tényezőkre alapozza – legyen az születés,

társadalmi-gazdasági előnyök vagy születési adottságok és tehetség. Csupán a társadalmi különbségek elve teszi lehetővé, hogy a jövedelem és a vagyon elosztását ne ilyen függő tényezőkre alapozzuk.

Bár az erkölcsi értelemben vett önkényességgel kapcsolatos érvelés nem a kiindulási pozícióval kapcsolatos gondolatmenetre alapoz, hasonlít hozzá abban az értelemben, hogy mind a kettő azt állítja, hogy az igazságosságról gondolkodva vonatkoztassunk el, tegyük félre az egyénekkal és társadalmi pozícióikkal kapcsolatos függő tényezőket.

1. számú ellenvetés: ösztönzők

Rawls érvelése a társadalmi különbségek elve mellett kétféle fő bírálatot vált ki: Az első az ösztönzőkkel kapcsolatos. Mi van akkor, ha a tehetséges emberek, akik csak úgy élvezhetik tehetségük gyümölcsét, hogy megosztják azt a kevésbé szerencsésekkel, úgy döntenek: kevesebbet dolgoznak, sőt ki sem fejlesztik képességeiket? Ha az adókulcsok magasak vagy a jövedelmi különbségek alacsonyak, vajon a tehetséges emberek nem mondanak-e le arról, hogy sebésznek tanuljanak, és inkább kevésbé igényes szakmákkal foglalkoznak? Nem fogja-e Michael Jordan kevesebbet gyakorolni a tempódobását, vagy nem fog-e hamarabb visszavonulni, mint egyébként tenné?

Rawls szerint a társadalmi különbségek elve megengedi az ösztönzési célú jövedelmi különbségeket, feltéve, hogy az ösztönzés célja a kevésbé szerencsések helyzetének javítása. A nagyobb vállalatvezetői fizetések vagy a gazdagok adóinak csökkentése pusztán a bruttó hazai termék növelése érdekében nem elégséges indok. Ám ha az ösztönzők a gazdasági növekedést segítik elő, amelynek révén a társadalom legalsó szintjein élők helyzete hatékonyabban javul, mint a nagyobb fokú egyenlőséggel járó megoldások révén, akkor ez a megoldás a társadalmi különbségek elve alapján támogatható.

Fontos megjegyezni: a bérkülönbségek akceptálása az ösztönzés érdekében nem ugyanaz, mint amikor azt mondjuk, hogy a sikeresek morális értelemben nagyobb igényt támaszthatnak munkájuk gyümölcseire. Ha Rawlsnak igaza van, a jövedelmi különbségek csak

annyiban tekinthetők igazságosnak, amennyiben végső soron lehetővé teszik a hátrányos helyzetben lévők támogatását, és nem azért, mert a vállalatvezetők és sportcsillagok megérdemlik, hogy többet keressenek, mint a gyári munkások.

2. számú ellenvetés: erőfeszítés

Ez elvezet bennünket egy második, fogósabb ellenvetéshez Rawls igazságosságelméletével szemben: Mi a helyzet az erőfeszítéssel? Rawls elutasítja az igazságosság meritokrata elméletét, azon az alapon, hogy a természetes adottságok nem az érintettek saját teljesítményének eredménye. Ám mi a helyzet azzal a kemény munkával, amit az emberek tehetségük kibontakoztatására fordítanak? Bill Gates éveken keresztül keményen dolgozott a Microsoft felépítésén. Michael Jordan végtelen számú órán keresztül fejlesztette kosárlabdaművészetét. Tehetségüktől és adottságaiktól egy pillanatra elvonatkoztatva, vajon nem érdemlik meg azt a jutalmat, ami erőfeszítéseik eredménye?

Rawls válasza, hogy esetenként még az erőfeszítés is lehet a kedvező családi háttér eredménye: „Már pusztán az is, hogy valaki tesz-e erőfeszítéseket, próbálkozik-e, és így a szó köznapi értelmében szerez-e érdemeket, a boldog családi és a társadalmi körülményektől függ.”¹⁸ Mint sikereink más összetevőinek esetében, az erőfeszítésre is hatással vannak külső tényezők, amelyekért nem jár nekünk elismerés. „Ám itt megint világosnak tűnik, hogy a természeti adottságok és képességek, illetve a rendelkezésre álló lehetőségek befolyásolják az önkéntes erőfeszítéseket. Minden egyéb tényezőtől eltekintve a jobb képességűek valószínűleg törekvőbbek.”¹⁹

Diákjaim közül sokan – megismerkedve Rawls gondolatmenetével az erőfeszítést illetően – hevesen ellenkeznek. Azt állítják, hogy eredményeik, például hogy bejutottak a Harvardra, saját kemény munkájuknak köszönhető, nem pedig valamilyen rajtuk kívül eső tényezők függvénye. Többen fenntartással viseltetnek minden olyan igazságosságkonceptió iránt, amely szerint nem érdemljük meg erőfeszítéseink gyümölcsét.

Miután befejezzük a vitát Rawlsnak az erőfeszítéssel kapcsolatos gondolatmenetéről, elvégzek egy tudományosnak nem nevezhető felmérést. Azzal kezdem, hogy a pszichológusok szerint a születési sorrend hatással van az erőfeszítésre és a kitartásra, amit például a diákok összefüggésbe hoznak a Harvardra történő bekerülésükkel. Eszerint az elsőszülöttek munkaerőkölcsé erősebb, több pénzt keresnek, és hagyományos értelemben sikeresebbek, mint fiatalabb testvéreik. E kutatásokat vitatják, és nem tudok állást foglalni a tekintetben, hogy következtetéseik igazak-e. Ezért inkább csak a móka kedvéért megkérem a diákjaimat, tegye fel az a kezét, aki első a születési sorban. 75-80%-uk felteszi a kezét. És ugyanezt az eredményt kapom minden alkalommal, amikor elvégzem ezt a kis közvélemény-kutatást.

Senki nem állíthatja, hogy a helyünk a születési sorban tőlünk függ. Ha egy erkölcsi szempontból annyira önkényes dolog, mint a születés sorrendje, befolyásolhatja a munkakedvünket és kitartásunkat, Rawlsnak akár igaza is lehet. Még az erőfeszítés sem lehet az erkölcsi érdem alapja.

Az az állítás, hogy az emberek megérdemlik a kemény munka és erőfeszítés gyümölcsét, egy másik szempontból is megkérdőjelezhető: bár a meritokrácia hívei gyakran hivatkoznak az erőfeszítésre mint erényre, igazán nem hiszik, hogy pusztán ez szolgálhatna a jövedelem és vagyon alapjául. Vegyünk két építőipari munkást. Az egyik erős és izmos, négy falat felhúz egy nap alatt anélkül, hogy megizzadna. A másik gyenge és törekeny, két téglánál többet nem tud egyszerre cipelni. Bár keményen dolgozik, mégis egy hét alatt végez el annyit, amennyit izmos társa többé-kevésbé könnyedén egy nap alatt. A meritokrácia egyetlen híve sem mondaná, hogy a gyenge, ám szorgalmas munkás többet érdemel pusztán a nagyobb erőfeszítésre való tekintettel, mint izmos társa.

Vagy vegyük Michael Jordan esetét. Igaz, keményen gyakorolt. Ám néhány kevésbé tehetséges társa talán még többet. Senki nem mondhatja, hogy ők zsírosabb szerződést érdemelnek, mint Jordan, annak elismeréseként, hogy több órát gyakorolnak. Ezért az erőfeszítésről

ezt a gondolatot nehéz kiűzni. A következő részben azt fogjuk megvizsgálni, vajon lehetséges-e teljes egészében leválasztani az igazságos elosztás kérdését az erkölcsi érdemtől.

Méltányos-e velünk az élet?

1980-ban, amikor Ronald Reagan az elnökké választásáért kampányolt, Milton Friedman közzétett egy nagy sikerű könyvet, amelynek címe *Választhatsz szabadon* volt, és amelyet feleségével, Rose-zal közösen írt. A könyv, amely lendületesen és szőgyenérzet nélkül védelmezi a piacgazdaságot, tankönyvvé, sőt himnusz-szá vált a Reagan-évek alatt. A laissez-faire elvek védelmében az egalitáriánizmussal szemben Friedman meglepő módon elismerte, hogy azok, akik gazdag családban nevelkednek, és elit iskolákban tanulnak, tisztességtelen előnnyel indulnak azokhoz képest, akik kevésbé szerencsés háttérrel rendelkeznek. Azt is elismerte, hogy azok, akik szerencsájukra és nem saját maguknak köszönhetően tehetséget és képességeket örökölnak, tisztességtelen előnnyel rendelkeznek másokkal szemben. Rawlstól eltérően Friedman azon az állásponton van, hogy nem kell megkísérelni e méltánytalan helyzet orvoslását. Ehelyett meg kell tanulnunk együtt élni vele, és élvezni az előnyeit:

„Az élet nem igazságos. Csábító a gondolat, hogy a kormány rendbe hozhatja, amit a természet elrontott. De az is fontos, hogy felismerjük, mennyi előnyünk származik abból az igazságtalanságból, amely miatt sajnálkozunk. Semmi igazság sincs abban, hogy (...) Muhammad Ali olyan képességekkel született, amelyek őt nagy ökölvívóvá tették. (...) És biztosan az sem igazságos, hogy egyetlen este dollármilliókat keresett meg. De nem lennének-e még inkább igazságtalanabbak azokkal szemben, akik élvezték, hogy láthatják Muhammad Ali egy mérkőzését, ha valami egyenlőségeszme érvényesítése miatt megtiltották volna neki, hogy egyetlen meccsért vagy az azt megelőző mindennapi felkészülésért többet kapjon, mint egy szakképzetlen dokkmunkás?”²⁴

Rawls elutasítja azt a fajta nemtörődömséget, amelyet Friedman nézetei tükröznek. Egy felkavaró gondolatmenetben leszögezi az ismerős igazságot, amelyet gyakran elfelejtünk: az, ahogy a dolgok állnak, nem mond semmit arról, hogyan kéne állniuk.

„E megjegyzések alapján elutasíthatjuk azt a nézetet, hogy az intézmények elrendezése mindig fogycatékos lesz, mert a természeti adottságok és a társadalmi körülményekből származó esetlegességek megoszlása igazságtalan, és ennek az igazságtalanságnak óhatatlanul érvényesülnie kell minden emberi társadalomban. Ezt a meggondolást időnként úgy ajánlják figyelmünkbe, mint ami igazolhatja, hogy szemet hunyunk az igazságtalanság felett: aki szembefordul vele, az ugyanúgy jár el, mint az, aki képtelen elfogadni a halált. A javak természetes megoszlása nem igazságos és nem igazságtalan, s az sem igazságtalan, hogy a személyek beleszületnek egy meghatározott társadalmi helyzetbe. Ezek egyszerűen természeti tények. Ami az igazságos vagy igazságtalan, az az, ahogyan az intézmények ezeket a tényeket kezelik.”²⁵

Rawls azt tanácsolja: ezekkel a tényekkel bánjunk úgy, hogy az emberek osztozzanak egymás sorsában, és „csak akkor használják ki a természet és a társadalom véletlen körülményeit, amikor az mindannyiunknak előnyös”.²⁶ Függetlenül attól, hogy az igazságossággal foglalkozó elmélete célt ér-e vagy sem, az biztosan elmondható: az amerikai politikai filozófiában nem született meggyőzőbb érv egy, a jelenleginél erőteljesebben az egyenlőségre építő társadalom mellett.

